

(খ) লক্ষণা : যে আঙুর বনে একটি জন্ম বাচ্যার্থ ছাড়াও
তাৰ আঙা অঙ্গকৰ্মৰূপে আৰেকটি অৰ্থকে বুজিয়ে
থাকে তাকে লক্ষণা বলে।

যেন — আশ্বি বসুন্ধরনাথ পড়তে পালোবাসি।
এখানে বসুন্ধরনাথ এক নামাধিক্য, কিন্তু আন্তিক কবিত্বৰ কল্প
বলা হৈছে। কিন্তু বসুন্ধরনাথ পড় জানে, বসুন্ধরনাথৰ লেখা
আন্তিকৰ্মকে বোঝানো হৈছে। অৰ্থাৎ বাচ্যৰ্থকে ছাড়িয়ে অন্য অৰ্থ
প্ৰতিভ কৰে। এই লক্ষণা দুবিধৰ — বচি লক্ষণা ও প্ৰয়োজন লক্ষণা।

(গ) ব্যঞ্জনা : যে আঙিবনে একটি জন্ম বাচ্যৰ্থ বা সুখ্যঅৰ্থকে
অতিক্ৰম কৰে গুঢ় ব্যাঞ্জৰ্থকে প্ৰতিস্থান কৰে
তাকে ব্যঞ্জনাশক্তি বলে।

যেন —

“গম্ভীৰে দক্ষ কৰে কৰেছ এ কি অন্ত্যাজী।

বিশ্বৰাম দিছেছ তাৰে ছড়ায়ে।”

(বসুন্ধরনাথ ঠাকুৰ)

এখানে বক্তব্য বাচ্যকে অতিক্ৰম কৰেছে। বসুন্ধরনাথ এখানে মানব
জনেৰ চিহ্নৰ বিবহ, যা মিলনেৰ স্বৰ্ণী লুকিয়ে থাকে। তাৰ
ইঙ্গিত কৰেছে। শ্ৰেষ্ঠকাব্য নিছাৰ বাচ্যৰ্থ পৰিভাষান্ত না হলে
বিশ্বৰামৰ ব্যঞ্জনা কৰে। আলংকাৰিকেরা কাব্যৰ এই বাচ্যভিৰিক্ত
ইঙ্গিতৰ অতিব্যঞ্জনাৰ নাম দিছেছে। কিন্তু জীবনানন্দ দাশৰ
‘বনলতা সেন’ কবিতাৰ কথা পুৰ। বৰ মেতে পারে।

“পাখিৰ নীড়েৰ স্নাতো গোখা তুলে

নাটোৱেৰ বনলতা সেন।”

বনলতা সেনেৰ গোখাকে পাখিৰ নীড়েৰ স্নাত হৈলনা কৰ হৈছে।
পাখিৰ বাত পাখিৰ নীড় বা বাস। যেন ভবস্বপ্ন, কবি

জীবনানন্দেৰ তেজোক্ত, ক্লান্ত জীবনপথে বনলতা হোৱেৰ চোখা যেন
অশ্রুসিক্ত, অৱসাদিত বনলতা হোৱেৰ চোখা যাদুৰ্ণ বা সুখ্যভাৱেৰ
অভিব্যক্ত কাব্যভৌমিক যুগটিয়ে তুলেছে।

ফকিৰ ফকিৰিবিভাগ : আনন্দৰ্ষন ফকিৰে দুটিভাগে ভাগ কৰেছেন-

- ১) অবিবক্ষিত বাচ্যক্ৰম
- ২) বিবক্ষিত তান্যপৰ বাচ্যক্ৰম।

অবিবক্ষিত বাচ্যক্ৰম :- যে বাচ্যক্ৰমিত বাচ্যৰ্থ থেকে একেবাৰে তাৰ
বিসৰীত অৰ্থেৰ অসংগতি হয় তাকে অবিবক্ষিত
বাচ্যক্ৰম বলে। পাৰ্থক্য লক্ষ্যৰ গোপন ভৌমিকি ব্যাঞ্জনাৰ অবিচ্ছিন্ন
কৰে আনন্দ পান, জোঁ থাকে কবিৰ অভিপ্ৰায়।

বিবক্ষিত তান্যপৰ বাচ্যক্ৰম :- অবিবক্ষিত ফকিতে বাচ্য অৰ্থটো কবি
অভিপ্ৰেত নহ, কিন্তু দেখানে তাৰ বিসৰীত। যেখানে বাচ্যৰ্থ
নিজেৰে বজায় রেখে ব্যাঞ্জ অৰ্থকে প্রকাশ কৰে ও ব্যাঞ্জৰ্থ পৰ্যায়
হয় তাকে বলে বিবক্ষিত তান্যপৰ বাচ্যক্ৰম।

আনন্দৰ্ষন বলেছেন, 'ফকিৰাখুকাব্যস'।
উদাহৰণ স্বৰূপে তা দৰ্শ কৰা য়ে পাৰে - জক্তি চৰ্চোপাৰ্ধ্যাৰ
'অবনী বাডি গোছ' কবিতায় -

দুমাৰ ঐটে সুখিয়ে গোছ পাড়া
কেবল শূনি বাতৰ কড়া নাড়া
অবনী বাডি গোছ ?

এখানে বাচ্যৰ্থ হল দুমাৰ ঐটে অবনী নামেৰ এক ব্যক্তি
সুখিয়ে গোছ, কবি কড়া নেড়ে হে বাডিতে রয়েছে কিন
জিজ্ঞাসা কৰছেন। এই অৰ্থ বুঝলে এৰ কাব্যৰঙ্গ উপলব্ধি হবনী

এই বাচ্যার্থের অতিরিক্ত যে ব্যঞ্জনাঙ্গিকটি নিহিত আছে তাহল
 স্বরবিভেদে সুপ্ত অন্তবসন্ত মা সুপ্ত, অর্থাৎ ক্রম ব্যঞ্জিবিশেষ
 নম, কবি সেই স্বরবিভেদে সুপ্তসত্তার জগতের ঘটাতে চাইলে,
 সেই বাচ্যার্থের অতিরিক্ত ব্যঞ্জনাঙ্গি হল কাব্যের আত্মা।
 এই ব্যঞ্জনাঙ্গি হল ঋনি।

ঋনির শ্রেণিবিন্যাস

